

валодае вялікім сінтагматычным патэнцыялам. Ён утварае метафарычныя спалучэнні з апелятывамі *жыццё, ростані, вір, вар'яцтва, камінар* і г. д. У асобных выпадках назоўнікі маюць першапачаткова адмоўную канатацыю (*вар'яцтва, вір*). Уключэнне перыфразы (*сыны цьмы*), якая становіцца асновай, стрыжнем развіцця вобразнасці, дазваляе з большай экспрэсіўнасцю перадаць асаблівасці гэтага фрагмента. Метафарычнае спалучэнне *цёмны камінар* уяўляе сабой аўтарскую інтэрпрэтацыю даволі пашыранага ў мастацкай літаратуры параўнання *чорны, як камінар*. Выкарыстаная ў форме метафары, гэта камбінацыя рэалізуе дадатковае семантычнае адценне, паказвае на невуцтва, неадукаванасць персанажа.

Супрацьлеглая паводле семантыкі група люксонімаў са значэннем наяўнасці святла рэпрэзентавана адносна невялікай колькасцю метафар, аб'яднаных агульнай дамінантай "святло": *прасвятлела матчына галоўка; двор ззяў радасцю; мільёны іскрынак гараць на сасне; праз хату свеціць неба ясна* і інш. Светлавая метафары выяўляюць розныя семантычныя прыметы. Асаблівасцю будовы вызначаецца вобразнае спалучэнне *мільёны іскрынак гараць на сасне*. Тут аўтарам не выкарыстаны непасрэдна люксонім, але паводле асацыятыўных сувязей ён лёгка аднаўляецца.

Як правіла, люксонім *святло* і аднакаранёвыя з ім словы маюць станоўчую канатацыю. Аднак у асобных выпадках (*праз хату свеціць неба ясна*) светлавая метафара не ўспрымаецца са станоўчай эмацыянальнай афарбоўкай. Можна меркаваць, што тут значэнне тропа выводзіцца са словазлучэння праз пераасэнсаванне яго кампанентаў, дзе адзін з іх "становіцца семантычна больш ёмкім, таму што захоўвае ўсю сваю семантыку плюс убірае ў сябе нейкую частку семантыкі метафарычнага слова"⁵, ствараючы сэнсавую двухпланавасць.

Аналіз коласавых колеравых і светлавых метафар дазваляе меркаваць, што пісьменнік стварыў уласную, спецыфічную сістэму вобразных сродкаў. Праз асаблівасці семантычнай структуры стылістычных фігур выяўляецца індывідуальна-аўтарскае ўспрыманне свету ў колеры, раскрываюцца эстэтычныя погляды пісьменніка.

Асаблівай вобразнасцю вызначаюцца метафары, ужытыя пры апісанні прыродных рэалій: усходу сонца і месяца, расліннага покрыва зямлі, зімовага пейзажу. Адносіны Я. Коласа да прыроды, адлюстраваныя ў метафарах, часта выяўляюць спецыфічную афарбоўку, абумоўленую ладам жыцця, характарам дзейнасці, культурай народа. Можна пагадзіцца з В. Маславай, якая сцвярджае, што "з'явы прыроды ўпісваюцца ў культуру народа праз метафару"⁶, у тым ліку і індывідуальна-аўтарскую. Метафары Я. Коласа ў пэўнай ступені адлюстроўваюць асаблівасці бачання беларусамі зямных рэалій, якія маюць вельмі істотнае значэнне ў іх жыцці і з'яўляюцца крыніцай эстэтычных пошукаў думкі.

¹ Ілюстрацыйны матэрыял даецца па выданні: Колас Я. Клуб. Поўны збор твораў у 14 т. Мн., 1972–1976.

² Юрзвіч А. К. // Моўныя адзінкі ў кантэксце. Мн., 1989. С. 36–37.

³ Бельскі А. // Роднае слова. 1995. №7. С. 25.

⁴ Шамякіна Т. І. // Беларусіка. Вып. I. Мн., 1993. С. 183.

⁵ Базилая Н. А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний. Тбилиси, 1971. С. 62.

⁶ Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. Мн., 1997. С. 147.

А. М. РУДЭНКА

ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНЫ АНАЛІЗ ДЗЕЯСЛОВА *рашаць/рашыць*

Дадзены артыкул з'яўляецца спробай прымянення самастойна распрацаванай камбінаванай класіфікацыі да беларускага дзеяслова *рашаць/рашыць*. Адзначым, што гэта класіфікацыя грунтуецца на функцыянальна-семантычным падыходзе, калі за зыходную пазіцыю прымаецца тое, што камбінаторныя характарыстыкі лексічнай адзінкі, у нашым выпадку дзеяслова, непарыўна звязаны з яго семантыкай. Камбінаторныя характарыстыкі, на базе якіх вызначаліся пэўныя семантычныя прызнакі, звязаны з двума традыцыйнымі спосабамі класіфікацыі дзеясловаў: 1) валентнасны тып, 2) тып дзеяслова паводле спосабу дзеяслоўнага дзеяння (Aktionsart).

У адпаведнасці з першым крытэрыем дзеяслоў *рашаць/рашыць* можна кваліфікаваць як “двухмесны”, г. зн. ён кіруе суб’ектам і прамым аб’ектам, гэта ягонае “аптымальнае акружэнне”, па тэрміналогіі А.А.Халадовіча¹. Паводле тыпу суб’екта (адушаўлены +/-) і спосабу выражэння прамога аб’екта былі выдзелены наступныя “патэнцыяльныя” лексіка-семантычныя варыянты (ЛСВ) дзеяслова для далейшага аналізу:

рашаць/рашыць-1 з суб’ектам, які абазначае адушаўленую істоту (істот), і прамым аб’ектам, выражаным неадушаўлёным семантычна абмежаваным назоўнікам ці займеннікам, які яго замяняе (*рашаць задачу*). І тут, і далей тэрмін “семантычна абмежаваны” азначае, што пэўную сінтаксічную пазіцыю могуць заняць далёка не ўсе назоўнікі (у дадзеным выпадку толькі некаторыя: *задача, праблема* і пад.);

рашаць/рашыць-2 з неадушаўлёным суб’ектам і прамым аб’ектам, выражаным неадушаўлёным семантычна абмежаваным назоўнікам ці займеннікам, які яго замяняе (*гэтыя падзеі рашылі нашыя праблемы*);

рашаць-3 з суб’ектам, які абазначае адушаўленую істоту (істот), і прамым аб’ектам, выражаным даданым дапаўняльным з часціцай *ці*. З такім прамым аб’ектам дзеяслоў ужываецца толькі ў незакончаным трыванні, закончанае трыванне магчыма толькі з адмоўем (*рашаў, ці ехаць дадому*);

рашаць/рашыць-4 з суб’ектам, які абазначае адушаўленую істоту (істот), і прамым аб’ектам, выражаным даданым дапаўняльным сказам са злучнікам *што* (*рашыў, што нічога не атрымаецца*);

рашаць/рашыць-5 з суб’ектам, які абазначае адушаўленую істоту (істот), і прамым аб’ектам, выражаным даданым дапаўняльным з пыталымі словамі (*рашыў, як жыць далей*);

рашаць/рашыць-6 з суб’ектам, які абазначае адушаўленую істоту (істот), і прамым аб’ектам, выражаным інфінітывам (*рашыў паехаць*).

У адпаведнасці з другім крытэрыем былі абраны наступныя дыягнастычныя кантэксты і адпаведныя семантычныя характарыстыкі:

1) *у той момант + V* (тэмпаральнасць – прымета працякання ў часе, уласцівая ўсім семантычным класам дзеясловаў, акрамя тых, якія абазначаюць пастаянныя ўласцівасці і маментальныя падзеі);

2) *калі я ўвайшоў, ... V...* (сінхроннасць – прымета “уключанага часу”, немагчымая для абазначэння ўласцівасцей, пастаянных станаў і сямельфактыўных дзеясловаў);

3) *увесь год, дзень + V* (працэсуальнасць – прымета, уласцівая толькі абазначэнням часавых станаў, а таксама працэсаў);

4) *нарэшце + V* (выніковасць – прымета, якая характэрна толькі для працэсаў ці дзеянняў, якія абазначаюцца незакончаным трываннем і маюць унутраны рубж – падзею, якая абазначаецца парным дзеясловам закончанага трывання);

5) *напружана + V* (кантроль – прымета, характэрная толькі для абазначэння кантралюемых дзеянняў чалавека. Прызнак “кантроль” вызначаецца толькі ў дзеясловаў незакончанага трывання).

Выбар менавіта гэтых прымет быў абумоўлены іх неабходнасцю і дастатковасцю для таго, каб ахарактарызаваць кожны з разглядаемых “патэнцыяльных” ЛСВ дзеяслова паводле традыцыйнага семантычнага падзялення ўсіх дзеясловаў на абазначэнні 1) пастаянных уласцівасцей, 2) устойлівых і часавых станаў, 3) працэсаў (інактыўныя працэсы і дзеянні) і 4) падзей. Такое падзяленне ўзыходзіць да хрэстаматыйных работ З.Вендлера і Ю.Маслава² і развіваецца ў сучаснай аспекталагічнай літаратуры³. Напрыклад, паводле класіфікацыі А.Падучавай, акрамя ўласцівасцей, станаў (устойлівых і часавых) і падзей, выдзяляюцца інактыўныя працэсы (працэсы з неактыўным, звычайна неадушаўлёным суб’ектам) і дзеянні, якія падзяляюцца на ўласна дзеянні (негранічныя працэсы са свядомым адушаўлёным суб’ектам), дзеянні (гранічныя працэсы са свядомым адушаўлёным суб’ектам), заняtkі і паводзіны⁴.

Характарыстыкі	1	2	3	4	5
<i>рашаць/</i>	+	+	+	(-)*	+
<i>рашыць-1</i>	+	+	-	+	-
<i>рашаць/</i>	-	-	+	(-)	-
<i>рашыць-2</i>	+	-	-	+	-
<i>рашаць-3</i>	+	+	+	-	+
<i>рашаць/</i>	-	-	-	(-)	-
<i>рашыць-4</i>	+	+	-	+	-
<i>рашаць/</i>	+	+	+	(-)	+
<i>рашыць-5</i>	+	+	-	+	-
<i>рашаць/</i>	-	-	-	(-)	-
<i>рашыць-6</i>	+	+	-	+	-

* Знак (-) у 4-м слупку паказвае, што азначаны кантэкст магчымы толькі ў значэнні *praesens historicum*.

Названыя прыметы дастатковыя для таго, каб устанавіць карэляты па трыванні паміж вызначанымі “актантнымі варыянтамі” абразных дзеясловаў і ўзаемаадносін паміж імі, высветліць тып кожнай аспекталагічнай пары і пасля гэтага ўстанавіць ЛСВ дзеясловаў. Наяўнасць ці адсутнасць кожнай з названых прымет адзначана ў абавальняючай табліцы.

Такая табліца дае нам магчымасць ахарактарызаваць кожны “актантны варыянт” і аспекталагічную пару. Характарыстыка пар па трыванні праводзіцца ў адпаведнасці з градацыяй, якая прапануецца ў кнізе Анны А.Залізняк і А.Д.Шмялёва “Лекцыі па рускай аспекталогіі”:

- 1) *imperfectiva tantum*: уласцівасці, частка станаў і негранічных працэсаў;
- 2) трывіяльныя пары: незакончанае трыванне абазначае тое ж, што і закончанае, – падзею. Відавочна, што ўсе дзеясловы незакончанага трывання (акрамя *imperfectiv'a tantum*) маюць трывіяльнае значэнне адносна свайго карэлята па трыванні, г.зн. могуць абазначаць падзею. Аднак акрамя гэтага ў дзеясловаў незакончанага трывання могуць быць і іншыя значэнні; якія пералічаны далей. Магчымы таксама пэўныя “нестандартныя” выпадкі;
- 3) гранічныя пары: незакончанае трыванне абазначае гранічны працэс, а закончанае – падзею, якая з'яўляецца вынікам гэтага працэсу;
- 4) дэлімітатыўныя пары: незакончанае трыванне абазначае негранічны працэс, а закончанае канстатуе факт змянення ў момант назірання;
- 5) перфектныя пары: незакончанае трыванне абазначае стан, а закончанае – пераход у гэты стан;
- 6) “тэндэнцыі”: незакончанае трыванне абазначае стан, што прыводзіць да пэўнай падзеі, якая абазначаецца закончаным трываннем;
- 7) дзеясловы *perfectiv'a tantum* за некаторымі выключэннямі могуць абазначаць толькі падзею⁵.

Пара па трыванні *рашаць/рашыць-1* з суб'ектам, які абазначае адушаўлёную істоту (істот), і прамым семантычна абмежаваным аб'ектам, выражаным неадушаўлёным назоўнікам (ці займеннікам, які яго замяняе), можа быць ахарактарызавана як гранічная пара, дзе незакончанае трыванне абазначае дынамічнае, кантралюемае дзеянне, вынікам якога з'яўляецца падзея, якая абазначаецца закончаным трываннем.

Рашаць/рашыць-2 з неадушаўлёным суб'ектам і прамым аб'ектам, выражаным неадушаўлёным семантычна абмежаваным назоўнікам (ці займеннікам, які яго замяняе), з'яўляецца “нестандартнай” парай па трыванні. Незакончанае трыванне ў гэтай пары абазначае атэмпаральныя суадносіны паміж фактамі ці з'явамі, што характэрна для семантычнага разраду пастаянных уласцівасцей. Закончанае трыванне перадае, як заўсёды, семантыку падзеі. Паколькі класіфікацыя Анны А.Залізняк і А.Д.Шмялёва не аддзяляе ўласцівасці ад станаў, дадзеная пара можа разглядацца як блізкая да разраду “тэндэнцый”.

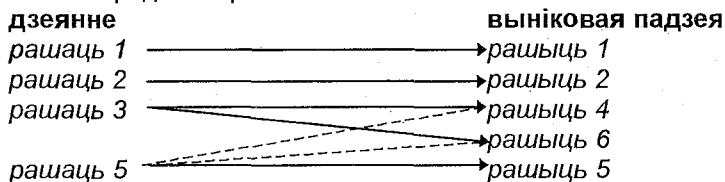
Рашаць-3 з суб'ектам, які абазначае адушаўлёную істоту (істот), і прамым аб'ектам, выражаным даданым дапаўняльным з часціцай *ці*. З такім прамым аб'ектам закончанае трыванне магчыма толькі з адмоўем. Такая спецыфіка абумоўлена семантычна: закончанае трыванне абазначае падзею, што ўжо адбылася і, значыць, не дапускае альтэрнацыі, якой патрабуе семантыка часціцы *ці*. Адпаведным чынам, ва ўжыванні з даданым сказам, які ўводзіцца часціцай *ці*, блр. *рашаць* з'яўляецца аднатрывальным і абазначае кантралюемае дзеянне, вынік якога абазначаецца тым жа дзеясловам з іншым прамым аб'ектам (гл. далей). Аб дынамічнасці гэтага дзеяння (наяўнасці змянення, унутранага развіцця) сведчыць тое, што вынік у яго ёсць, нягледзячы на тое, што гэты вынік абазначаецца дзеясловам з канструктыўна іншым аб'ектам.

Пара па трыванні *рашаць/рашыць-4* з суб'ектам, які абазначае адушаўлёную істоту (істот), і прамым аб'ектам, выражаным даданым дапаўняльным сказам са злучнікам *што*, можа быць ахарактарызавана як трывіяльная, паколькі і закончанае, і незакончанае трыванне абазначаюць толькі падзею. У сувязі з тым, што *рашаць-4* мае толькі маментальную часавую лакалізацыю, ён дае адмоўную рэакцыю на прымету "кантроль", паколькі абраны тэст на кантралюемасць падразумявае і пэўную часавую працягласць. Але дадатковыя тэсты па гэтай прымеце, напрыклад, спалучэнне адмоўя з загадным ладам (*ніколі не рашай, што ўсё скончана*), паказваюць, што абазначаная падзея – кантралюемая. Такі кантэкст магчымы толькі для кантралюемых працэсаў ці падзей, якія абазначаюцца незакончаным трываннем.

Пара *рашаць/рашыць-5* з суб'ектам, які абазначае адушаўлёную істоту (істот), і прамым аб'ектам, выражаным даданым дапаўняльным з пыталымі словамі, па сваіх характарыстыках бліжэй да *рашаць/рашыць-1*: незакончанае трыванне абазначае дынамічнае, кантралюемае дзеянне, вынікам якога з'яўляецца падзея, што абазначаецца закончаным трываннем. Такім чынам, гэта – гранічная пара.

Рашаць/рашыць-6 з суб'ектам, які абазначае адушаўлёную істоту (істот), і прамым аб'ектам, выражаным інфінітывам, па ўсіх характарыстыках супадае з *рашаць/рашыць-4*, г.зн. уяўляе сабой трывіяльную пару, абодва члены якой абазначаюць кантралюемую падзею. Але трэба адзначыць, што, як і ва ўсіх выпадках кіравання дзеяслова інфінітывам, узмацняецца, у параўнанні з астатнімі "актантнымі варыянтамі", сема 'волевыяўленне', што набліжае *рашаць/рашыць-6* да мадальных дзеясловаў, у прыватнасці, абазначэнняў намеру.

Такім чынам, мы ўстанавілі аспекталагічнае падабенства пар *рашаць/рашыць-1* – *рашаць/рашыць-5* (абедзве яны з'яўляюцца гранічнымі) і *рашаць/рашыць-4* – *рашаць/рашыць-6* (трывіяльныя пары). Акрамя таго, мінімальныя трансфармацыі кантэкстаў дазваляюць ўбачыць карэляцыю незакончанага трывання *рашаць-3* з закончаным трываннем *рашаць-4* і *рашаць-6*: *Я рашаю, ці пайду туды* – *Я рашыў, што пайду туды*; *Я рашаю, ці ісці туды* – *Я рашыў пайсці туды*. Пэўная аспекталагічная карэляцыя існуе і паміж *рашаць-5* – *рашыць-4*; *рашаць-5* – *рашыць-6*, але яна патрабуе большага лексічнага вар'іравання: *Я рашаю, як жыць далей* – *Я рашыў далей жыць так* – *Я рашыў, што далей буду жыць так*. Схематычна нашыя высновы можна прадставіць так:

Праведзены аналіз дазваляе згрупаваць для дзеяслова *рашаць* наступныя ЛСВ (кіруючыся Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы⁶):

1) *рашаць/рашыць-1*; *рашаць/рашыць-5*; 'адшукваць рашэнне праблемы, ажыццяўляць працэс рашэння'; 2) *рашаць-3(5)/рашаць-4/рашыць-4* 'прыходзіць да пэўнай думкі, вываду, заключэння'; 3) *рашаць-3(5)/рашаць 6/рашыць-6* 'збірацца зрабіць што-н., абдумваць будучыя дзеянні'; 4) *рашаць/рашыць-2* 'служыць фактарам, які спрыяе рашэнню чаго-н., якой-н. праблемы, пытання і пад.'

¹ Холодович А. А. Опыт теории подклассов слов // ВЯ. 1960. №1.

² Гл.: Vendler Z. *Linguistics in Philosophy*. Ithaca, 1967; Маслов Ю. С. *Очерки по аспектологии*. Л., 1984.

³ Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. *Языковая концептуализация мира*. М., 1997.

⁴ Падучева Е. В. *Семантические исследования*. М., 1996.

⁵ Гл.: Зализняк Анна А., Шмелев А. Д. *Лекции по русской аспектологии*. Мюнхен, 1997. С.52.

⁶ Гл.: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т.1–5. Мн., 1977–1984.